

בני, שים ספריך חבריך, וארגזיך ותיבותיך פרדסך וגנותיך. רעה בגנותיהם ולקוט שושניהם, וארה מפריהם בשמיהם ומוריהם. ואם תקוץ נפשך העתק מגן אל גן, ומערוגה אל ערוגה, וממראה אל מראה, כי אז יתחדש הפצך ותגאה נפשך.

דברים אלה, אחד הקטעים המקסימים והידועים מצוואת ר' יהודה אבן תיבון (1120-1190), אבי "המעתיקים" (המתרגמים), לבנו ר' שמואל הנחשב גדול המעתיקים, מציגים תחושה שרבים חולקים – הנאה והתפעלות מהספרים. אולם העצה מרמזת גם על קושי: מדוע נזקק הבן, שגדל מוקף בספרים, לעצה "שים ספריך חבריך"? האם אין זה יחסו לספריו?

הספרייה המקוטעת וספריית הזיכרון המופנמת

אכן, בקטע קודם בצוואה מאשים ר' יהודה את בנו בכך שהוא מזניח את ספריו ומתעלם מהם: כבדתיך בהרבות לך ספרים, ולא הצרכתיך לשאול ספר מאדם, כאשר אתה רואה רוב התלמידים ישוטטו לבקש ספר ולא ימצאו [...] והתעלמת מכל ספריך, אפילו לא היית רוצה לראות מה הם ומה שמותם, כי אם היית רואה אותם בידי אחרים לא היית מכירם. לעומת ספרים נדפסים, כתבי יד הם ייחודיים ושונים אלו מאלו, ואבן תיבון מצפה מבנו להכיר אישית כל אחד מכתבי היד הרבים שרכש למענו – ומתאכזב מכך שהבן אינו עומד במשימה. אך מדוע יש צורך להכיר אישית את העותקים בספרייה? כדי להשיב על כך, ברצוני להציג את המושג "תודעת הספרייה" – האופן שבו נתפסת ספרייה בזמן ובמקום מסוימים, שהוא גם התשובה לשאלה "מהי ספרייה עבורך?". תודעת הספרייה משתנה על פי מקומות ותקופות. הדגם העיקרי של הספרייה היהודית בימי הביניים הוא "הספרייה המקוטעת והאקראית". בספריות של כתבי יד יהודיים בימי הביניים נמצא כמעט תמיד אוסף חלקי, לרוב שרירותי. אפילו ספרי יסוד כמו התלמוד לא היו מצויים במלואם. תלמידים שחשקו בתורה שבספרים היו צריכים לנדוד בחיפוש אחרי הספרים, כמו שהעיד ר' יהודה אבן תיבון לעיל. האקראיות של מצאי כתב היד מוצאת השלמה תרבותית מסוימת בשני סוגים אחרים של תודעת ספרייה – "ספריית ההשאלה" ו"ספריית הזיכרון המופנמת". בטקסטים יהודיים אנו מוצאים דרישות תקיפות להשאיל ספרים. הדרישות החוזרות ונשנות מעידות גם על הקושי, שהרי פריטים זמינים אין צורך לדרוש. כתבי יד היו בין הפריטים היקרים ביותר בבית בעליהם – וקשה להשאיל חפצים כה יקרים. בכל זאת ההשאלה מוצגת כאידאל תרבותי, והיא המאפשרת ללומדים לצבור

כבוד תיך בהרבות לך ספרים

תודעת הספרייה
בתרבות היהודית

אברבנאל ברילב

כפר הנגיד, 1949 (זולטן קלוגר, לע"מ)

ילדים מעיינים בחתימתו של בן גוריון על ספר, 1949 (טדי בראונר, לע"מ)

מקום, בעזרת הביבליוגרפיה היה אפשר לקבל לראשונה תמונה רחבה וכוללת של התרבות הטקסטואלית היהודית – פן מרכזי בתרבות זו, שהיא תרבות של ביצוע ושל טקסטים. לפיכך אנו עוברים לתודעת ספרייה חדשה – "תודעת הספרייה הכוללת", המשתקפת בדרישה לבדוק את כל הספרים בנושא מסוים לפני שמגיעים למסקנה בנושא הזה (למשל מסקנה הלכתית).

מתודעת ספרייה לאומית לספרייה הנוכחת בכול

מכאן לא ארכה הדרך ל"תודעת הספרייה הלאומית". בעם היהודי, האיש שיזם וטיפח אותה בראשיתה היה יוסף חזנוביץ (לעיל, עמ' 6), שבעקבות ביקורו בספרייה הצנועה בירושלים בשנת 1890 החל לפעול לקידום הרעיון שקיבוץ הגלויות משמעו גם, כדבריו, "גאולת הספר העברי וקבוץ גלויותיו". הקמת בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי קדמה להקמתה של מדינת הלאום שזו ספרייתו הלאומית. שנים ספורות לאחר הקמת המדינה הורה דוד בן-גוריון במכתב מרגש להקציב סכום נכבד לאיסוף תצלומים של כל כתבי היד העבריים מהספריות ברחבי תבל (להלן, עמ' 20). זהו מהלך דומה של קיבוץ הגלויות לארץ, אך הפעם לא של ספרים נדפסים, קרי העותקים עצמם, אלא צילומים של כתבי יד – דימויים המצויים בתווך בין הטקסט לחפץ.

כיום תודעת הספרייה היא אחרת וחדשה – "תודעת הספרייה הנוכחת בכול". הציפייה התרבותית היא שהספרייה תהיה זמינה ונגישה בכל מקום בעולם. זה העיקרון של הדיגיטציה, המנגישה ספרים וכתבי יד וטקסטים בכל מקום שיש בו מחשב המחובר לרשת. קטעי גניזת קהיר, שרבים מהם הם עותקים יחידים של מכתבים ותעודות, ניתנים כעת לקריאה ברחבי תבל בזכות "פרויקט פרידברג". אין זה מובן מאליו, אפילו כאשר הטכנולוגיה זמינה.

אנו נמצאים עכשיו בעיבורה של תקופה חדשה ומסעירה שתשנה את כל גישתנו לספרים ולטקסטים. האם נשכיל להמשיך ולשמר את אוצרות הרוח של הדורות גם בתקופה זו? כתבי היד מימי הביניים שבידינו הוכיחו את עמידותם ואת יכולת ההעברה שלהם עד אלינו – ומה נעביר אנחנו?

ידע מכמה ספריות. ידע זה שונן והופנם עד כדי כך שהמלומדים זכרו אותו בעל פה. קיימים דיונים הלכתיים בשאלות ותשובות שבסופן מציין המשיב כי אין לפניו ספרים, והוא כותב מן הזיכרון – על פי ספריות הזיכרון המופנמות שבתוכו.

"עד מקום שספריו מגיעין"

תודעת הספרייה המקוטעת מתבטאת גם בכך שקשה למצוא בימי הביניים חשיבה על אוספים לפי נושאים. רשימות ספרים, כמו אלה שנמצאו בגניזה, הן לרוב רשימות של ספרים שנמצאים בחדר מסוים או בארגז מסוים, כמו חפצים ממש, והספרים אינם ממוינים ומאורגנים לפי נושאים. אם כן, ר' יהודה אבן תיבון מצפה שבנו יכיר את ספריו כשם שמכירים חפצי בית. שינוי אפשר לראות בתודעת ספרייה מסוג אחר – "תודעת הספרייה המקצועית". הביטוי המובהק שלה הוא בדברי ר' יצחק קנפנטון, חכם ספרדי מן המאה ה-15, שכתב בסוף ספרו "דרכי הגמרא": "אין חכמת אדם מגעת אלא עד מקום שספריו מגיעין, ולכן ימכור אדם כל מה שיש לו ויקנה ספרים, כי ד"מ [דרך משל] מי שאין לו ספרי הגמרא א"א [אי אפשר] להיות בקי. וכן כך מי שאין לו ספרי הרפואה לא יוכל להיות בקי בה". זהו המקור היהודי הראשון, כמדומני, המקשר במפורש בין בעלות על גוף של ידע לבין בעלות על מכלול מקצועי של ספרים.

בעקבות המצאת הדפוס באירופה באמצע המאה ה-15, והחל מהרבע האחרון של אותה מאה בדפוס העברי, התרבה מספר העותקים והספרים באופן בולט. כתבי היד המשיכו להתקיים, אולם הספרים הנדפסים החלו להציף את העולם. בשנת 1680 הדפיס שבתי משורר בס באמסטרדם את הביבליוגרפיה הנדפסת הראשונה של ספרים בעברית, "שפתי ישנים". נכללו בה כ-2,000 כותרים שהמחבר ראה בספריות וברשימות ספרים, מהם כ-1,100 ספרים נדפסים והשאר כתבי יד (את החשבון ערך הביבליוגרף מנחם מנדל זלטקין). הספרים ב"שפתי ישנים" הם בחזקת כותרים – כבר לא חפצים המרוכזים יחד, אלא ספרים ובהם טקסטים הנמצאים במקומות שונים, ואף כאלה שראו אור במהדורות שונות. חשוב להבחין בין הספרים לבין הטקסטים הנמצאים בתוכם – הם קשורים, אך אינם זהים. מכל

לעיון נוסף

א' בר-לבב, "המרחב הקדוש של המולדת המטלטלת: ארכיאולוגיה של הספריות הסמויות מן העין בתרבות היהודית מימי הביניים ועד ימינו", לראות ולגעת: עליה לרגל ומקומות קדושים ביהדות, בנצרות ובאסלאם – מחקרים לכבוד אורה לימור, י' חן וא' שגיר (עורכים), האוניברסיטה הפתוחה 2011, עמ' 297-320.